

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті розглянуто еволюцію уявлень про специфіку методів наукового дослідження. Увагу приділено як класичним підходам до визначення їхніх сутнісних рис, що містяться в працях Аристотеля, Ф. Бекона, Р. Декарта, Е. Маха та К. Поппера, так і більш пізнім роботам Т. Куна, М. Фуко та І. Лакатоса, де визначено структурні елементи дослідницької методології. Обґрунтовано доцільність використання ідей І. Лакатоса щодо наявності таких їхніх різновидів, як принципи та правила, останні з яких поділяються на позитивну та негативну евристику, для розгляду особливостей методологічних підходів різних учених, зокрема в галузі соціальних наук.

Ключові слова: дослідницька методологія, метод, правило, принцип, парадигма, епістема, дослідницька програма.

Сучасна система наукового знання пройшла тривалий шлях розвитку від своєї синкретичної форми, представленої філософією, до розгалуженої мережі дисциплін, кожна з яких, своєю чергою, має власну структуру. Її складність зумовлює необхідність розділення сфер компетенції різних наук, визначення їхньої унікальності, обґрунтування якої здійснюється через звернення до таких категорій, як предмет і метод. Становлення низки суспільствознавчих дисциплін як автономних галузей наукового знання та їхня подальша еволюція також супроводжувалися рефлексією щодо їхніх предметних областей та особливостей їхнього вивчення.

При цьому найпродуктивнішим шляхом пошуку демаркаційної лінії, яка б дозволила розмежувати науки, що вивчають різні аспекти соціального життя, є опис специфіки їхніх методів, передусім, унаслідок тяжіння сучасних суспільствознавчих дисциплін до мультипарадигмальності. Саме такий спосіб ідентифікації соціологічної науки використано в популярних посібниках Е. Гідденса [4] та П. Бергера [2]. Їхні автори, відповідаючи на запитання «Що таке соціологія?», вдаються до характеристики її пізнавальних методів, позаяк саме вони, застосовані до тих чи інших соціальних явищ та процесів, формують предметне поле соціології, а відповідно і конституують її як незалежну науку (грунтовний розгляд уявлень науковців про те, якими мають бути методи соціологічного пізнання для набуття останнім статусу наукового, подано в праці С. Макеєва [10]).

Загалом, методи пізнання не є раз і назавжди створеними евристичними алгоритмами: виступаючи інструментами вивчення мінливої соціальної реальності, вони еволюціонують разом з нею,

являючи собою відповідь науки на епістемологічні виклики нових умов. Звідси, запропонований науковцем підхід є придатним для опису актуального на момент його розробки стану мінливого соціуму. Крім того, сама наука як відносно автономна соціальна підсистема також розвивається, що характеризується прирощенням масиву накопиченого нею знання, зокрема і в методологічній галузі. І методологічні орієнтири, якими вона послуговується, мають неоднакову стійкість у часі та обов'язковість для використання в поточних студіях.

Водночас, попри варіативність змісту методів, застосовуваних у різноманітних галузях пізнання, вони мають і низку подібностей, які дозволяють ідентифікувати їх як наукові. Такий ізоморфізм є можливим через існування спільних структурних елементів у методологічних підходах, незалежно від того, хто їх розробляв. При визначенні змін, які відбувалися в методологічних підвалинах соціальних студій, є доцільним враховувати те, в яких саме складових компонентах дослідницької методології вони відбуваються, оскільки імперативність настанов, які вони містять, є неоднаковою.

На висвітлення того, якими є основні підходи до розгляду структури дослідницької методології, та обґрунтування найпродуктивнішого для подальших студій еволюції методології суспільствознавчих дисциплін способу визначення її основних елементів і спрямована ця розвідка.

Класичні підходи до визначення методології досліджень

Питання, пов'язані з розбудовою алгоритму пізнавального процесу, цікавили науковців ще за доби античності, яскравим свідченням чого

є праці Аристотеля, передусім з логіки. Характеризуючи наукове знання, вчений звертає увагу на його максимальну абстрактність та логічну доведеність у порівнянні з іншими формами знань [1].

Зародження промислового виробництва супроводжується утвердженням емпіристської орієнтації науки. Так, Френсіс Бекон у своєму «Новому Органоні» [3], названому на противагу «Органону» Аристотеля, вказує на хибність попередньої моделі пізнання, базованої на умоглядних узагальненнях, відірваних від досвіду. Її використання не дає змоги усунути низку перешкод (науковець називає їх ідолами) для одержання істинного знання. Ці ідоли являють собою хибні установки, наявні у свідомості суб'єкта пізнання, які обумовлюють одержання ним хибних, викривлених уявлень про реальність. Бекон виділяє чотири різновиди таких ідолів: ідоли роду (породжені особливостями людської природи), ідоли печери (омани людини, зумовлені її власним досвідом чи індивідуальними особливостями), ідоли площі (зумовлені міжособистісною комунікацією та породженими в її перебігу неправильними визначеннями понять) та ідоли театру (пов'язані з догматами філософії та неправильними доказами, які в них містяться).

Засобом здобуття істинного знання Бекон вважає індуктивний метод, який допоможе дослідникові, спрямувавши його розум у правильному напрямку. Суть індуктивного методу полягає в поступовому неперервному русі від емпіричних фактів до узагальнень усе більш і більш високого порядку, за якого зменшуватиметься загроза одержання хибних висновків щодо природи певних процесів чи явищ. При цьому Бекон зазначає, що повна індукція, за якої буде ґрунтовно розглянуто всі властивості певного предмета, є лише орієнтиром для подальшого розвитку науки; наразі науковці користуються неповною дедукцією. Тому твердження, які фіксують певні риси явищ, мають вважатись істинними доти, допоки не з'являться факти, які їх спростовують, і сумлінний науковець мусить здійснювати їх пошук.

Чіткий набір правил, яких варто дотримуватися вченому, приблизно в той самий час, що й Бекон, визначив Рене Декарт у праці «Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати розум і відшукувати істину в науках» [6]¹. Цей твір являє собою розвиток та узагальнення тих ідей, які містилися в «Правилах для керівництва розуму» [5] – масштабній праці, яка, за задумом автора, мала

складатися з трьох книг, у кожній з яких подавалося б по дванадцять таких правил. Однак, визначивши двадцять одне правило, Декарт так і не закінчив свій рукопис [5, с. 619–621].

Згодом, після написання природознавчих праць «Диоптрика», «Метеори» та «Геометрія», Декарт знову повертається до розробки власного наукового методу [5, с. 619]. Новий перелік його правил є значно лаконічнішим за попередній – таких *правил* учений виділяє чотири, наголошуючи на перевазі невеликої кількості настанов перед великою, позаяк остання лише заплутує науковця під час дослідження. Перше з них – включати до своїх суджень лише те, що не може викликати сумнівів, друге – розділення труднощів на частини для кращого їх вирішення, третє – впорядкування думок від найпростіших до найскладніших та четверте – розробка таких переліків та описів, щоб нічого не пропустити та не залишити без уваги².

На додачу до правил Декарт виводить зі свого методу три тимчасові правила моральності, перше з яких орієнтує на дотримання законів, релігійних догматів та максимально поміркованих поглядів, друге – на збереження твердості та рішучості в усіх діях і третє – на надання пріоритету особистісним змінам перед намаганням змінити наявний порядок речей.

Подальший поступ індустріалізації, супроводжуваний значними успіхами в природничому пізнанні, спричиняє ще ширше впровадження позитивістських ідей у суспільствознавчих науках. Так, один з членів Віденського гуртка, Ернст Мах, висловлює думку про необхідність перевірки наукових суджень, вказуючи на те, що ті з них, які не можуть бути спростовані або підтвержені, мають бути вилученими з наукового обігу. Згодом цю ідею розвинули його послідовники у вигляді *принципу верифікаціонізму*, згідно з яким наукові судження потенційно мали бути придатними для прямої чи опосередкованої перевірки досвідом засобами дедукції чи індукції та підтвердженими на її основі [13].

Принцип верифікаціонізму, своєю чергою, піддав критиці Карл Поппер, який як основний критерій науковості знання запропонував його фальсифікованість. Його *принцип фальсифікації* полягав у тому, що певна емпірична система має дозволяти спростування досвідом і саме на пошук таких фактів і має бути зорієнтованим дослідник. Здатність теорії бути спростованою, принаймні потенційна наявність такої можливості, на думку Поппера, є неодмінним критерієм її науковості [11].

¹ «Новий Органон» було написано у 1620 р., а «Міркування про метод» – у 1637 р.

² Детальніший аналіз особливостей Декартового методу подано в праці С. Макеєва [10].

Отже, зміст основних методологічних настанов, які спрямовують процес наукової діяльності, з часом зазнає трансформацій. Наведені вище приклади дають змогу відмітити загальні риси таких змін, детальніший аналіз яких є можливим за умов урахування комплексів методичних орієнтирів дослідження, наявних у працях певних науковців. Найвідоміші способи розгляду їхніх констеляцій становлять концепти парадигми (Томас Кун), епістемі (Мішель Фуко) та дослідницької програми (Імре Лакатос).

Дослідницька парадигма у Томаса Куна

Поняття «*парадигма*», яке Т. Кун активно використовує у своїй праці «Структура наукових революцій» [9], є похідним від грецького *παράδειγμα*, що перекладається як «зразок, модель, приклад». За Куном, наукова діяльність у певний період часу базується на низці минулих досягнень, визнаних згодом науковою спільнотою як основа для її подальшої діяльності, – парадигмі. Таке набуття результатами попередніх студій визначальної для розвитку науки ролі уможливується завдяки їхньому безпрецедентному характеру, який, з одного боку, дозволяє об'єднати прибічників різних підходів, а з другого – надає поле для пошуків дослідницької теми наступним поколінням науковців.

Існування парадигм суттєво спрощує діяльність учених, позбавляючи їх необхідності пояснювати засадничі положення теорії чи обґрунтовувати певні поняття. Також на основі парадигми здійснюється відбір релевантних наукових проблем, окреслюється алгоритм розв'язання та обмежується коло їхніх вирішень.

Кун зазначає, що парадигми доволі легко реконструювати на основі повторюваних у літературних джерелах ілюстрацій теорій у концептуальному, дослідницькому та інструментальному вимірах, а також зразків розв'язання наукових проблем, через які їх засвоюють члени наукової спільноти в процесі професійної підготовки.

З парадигми випливає низка правил, які, однак, спостерігачеві помітити доволі важко, позаяк науковці зазвичай не зупиняються на їхньому детальному розгляді. Їх перелік не є стандартним для всіх учених, належних до певної галузі, та формується безпосередньо в процесі наукової діяльності, є результатом їхнього власного досвіду.

Сукупність використовуваних науковцями певної галузі правил утворює дисциплінарну матрицю, складниками якої є такі їхні різновиди, як символічні узагальнення (легко формалізовані компоненти дисциплінарної матриці на кшталт понять), метафізичні частини парадигми (загально визнані

приписи, які вказують на те, що є розв'язанням проблеми), цінності (установки, які визначають якість наукових передбачень, дають змогу оцінити певну теорію) та зразки (визнані приклади вирішення проблем).

Співвідносячи вплив правил та парадигми на логіку розгортання наукового дослідження, Кун виокремлює чільну роль парадигми в цьому процесі, тоді як правила є допоміжними до неї або й їх узагалі може не бути. Однак у періоди, коли сила парадигми втрачається, саме правила набувають принципового значення регуляторів наукової діяльності.

Епістема у Мішеля Фуко

Дещо інакше окреслює поєднання засадничих для наукової діяльності положень М. Фуко [12], даючи їм назву *епістемі* (від грецького *ἐπιστήμη* – знання). Він протиставляє низку притаманних культурі схем сприйняття та кодів, які надають визначеності тим емпіричним порядкам, з якими людина стикається в повсякденному житті, науковим теоріям та інтерпретаціям, які пояснюють виникнення цих порядків і висвітлюють їхні основоположні принципи та закони функціонування, вказуючи на те, що між цими двома полюсами розташовані латентні структури, що являють собою існування порядку в самій його суті. Отже, завданням науковця є виявлення тих конфігурацій в історії знання, які уможливають виникнення певних форм пізнавального процесу в різні періоди часу. Епістемі і є такими історичними аргіоті – мінливими структурами, які спричиняють виникнення пояснень і теорій та розвиток науки загалом.

Виділяючи три основні епістемі – ренесансну, класичну та сучасну, Фуко саме з останньою з них асоціює розвиток гуманітарних наук, пов'язаний з перетворенням людини на об'єкт пізнання в західній культурі. Вони не є однорідними за своїми методологічними основами, маючи три епістемічні області – моделі пізнання, кожній з яких притаманна пара ключових понять. Перша з них – функції та норми – зумовлена зв'язком гуманітарних наук з біологією, друга – конфлікти та правила – запозичена з економіки³, а третя – сенс та система – з філології. Означені моделі можуть перетинатися, породжуючи полеміку щодо методів наукового пізнання, але загалом еволюція гуманітарних наук підпорядкована логіці руху від біологічної моделі до філологічної.

³ Саме цю пару, за Фуко, використовують соціологи.

Дослідницька програма в Імре Лакатоса

Імре Лакатос виділяє як складову одиницю науки *дослідницьку програму* [8; 9]. Вона включає методологічні правила двох типів: ті, які стосуються уникнення певних дослідницьких шляхів (негативна евристика), та ті, що базуються на вказівках напрямів поступу науковців та того, як саме він має відбуватися (позитивна евристика). З негативною евристикою пов'язане тверде ядро програми – сукупність її ключових положень, які мають залишатися незмінними, а з позитивною – захисний пояс дослідницької програми, який стосується висунення допоміжних гіпотез та уточнення вже наявних і пошуку напрямку подальших розвідок.

Захисний пояс є достатньо гнучким та здатним реагувати на контрприклад, які не підпадають під запропоновану програмою пояснювальну схему, поступово надаючи їм тлумачення засобами моделей – низки граничних умов, які постулюються такими, що будуть змінені в перебігу подальших студій і висуваються аж до досягнення програмою несуперечливості або її витіснення конкуруючою сильнішою програмою. На кожному етапі розвитку програми моделі являють собою цілісний опис реальності, який відповідає тим приписам, що представлені в позитивній евристиці.

Основними елементами методології, за Лакатосом, виступають правила – саме їм приділено найбільшу увагу в його текстах. Водночас науковець побіжно згадує й інший тип регулятивів дослідницької діяльності – метафізичні принципи, які являють собою певні найзагальніші правила дослідницької програми, які обумовлюють напрям її розвитку. У цьому сенсі принципи є наближеними до позитивної еврестики, являючи собою гнучкіші припущення щодо характеру певних об'єктів, аніж ті, які містяться у твердому ядрі, перебуваючи між ним та захисним поясом.

Висновки

Мінливість навколишньої реальності, особливо помітна при розгляді соціальних процесів та явищ, відбивається в перманентних змінах методологічних орієнтирів наукових студій. Роздуми вчених щодо алгоритму дослідницького процесу та основних вимог, яким він має відповідати, поставали в їхніх працях у вигляді більш чи менш чітко сформульованих рекомендацій, на основі яких можна робити висновки про

розвиток певної наукової дисципліни та, зокрема, її пізнавальних методів.

Уже в класичних роботах, присвячених методологічним питанням, згадуються і різні форми регулятивів пізнавальної діяльності, зокрема її правила та принципи. Проте найгрунтовнішими спробами осмислення структури дослідницької методології виступають праці Т. Куна, М. Фуко та І. Лакатоса, кожен з яких визначав окремі структурні одиниці в межах розвитку наукової дисципліни: парадигму, епістему та дослідницьку програму – та вказував її складники.

З-поміж трьох наведених термінів найпліднішим для опису методологічних підвалин соціологічного дослідження видається останній. Так, він передбачає можливість одночасного існування низки дослідницьких програм, а також дозволяє розмежувати різні види методологічних орієнтирів дослідження – принципи та правила. З-поміж двох модусів правил – позитивного та негативного – саме серед тих, які належать до першого, варіативність у працях різних дослідників є найбільшою. При цьому, навіть якщо викладу правил не приділено спеціальну увагу, то це не означає відсутності їх, як це ідентифікував Т. Кун, – ідеться радше про наявність їх у латентній формі.

Відповідно, описуючи методологічні засади соціального пізнання, викладені в працях учених, можна, слідом за І. Лакатосом, виділити такі їхні основні різновиди. По-перше, принципи – твердження, у яких сформульовано ключові постулати методології дослідника. По-друге, правила – директиви щодо проведення наукової розвідки, які за своєю модальністю поділяються на негативну (мають форму заборон) та позитивну (мають форму приписів) евристику. При цьому центральні положення дослідницької методології програми зосереджені саме в негативній евристиці та принципах, на відміну від позитивної еврестики, яка має значно менший тиск на перебіг наукової розвідки.

Евристичний потенціал запропонованої моделі структури дослідницької методології в умовах поліпарадигмальності соціальних наук полягає у спрощенні визначення спільних рис підходів, презентованих у працях різних учених, та їхньої подальшої класифікації. Розробка таких типологій у соціальних науках, з'ясування переваг та недоліків кожного з методологічних підходів, окреслення напрямів їхнього зближення є важливою передумовою подальшого продуктивного розвитку наукової дисципліни.

Список літератури

1. Аристотель. Органон / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 2 / Аристотель ; [пер. с древнегреч. ; ред. и вступ. ст. З. Н. Микеладзе]. – М. : Мысль, 1978. – 688 с. – (Философское наследие).
2. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Питер Бергер ; [пер. с англ. под ред. Г. С. Батыгина]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
3. Бэкон Ф. Новый Органон / Фрэнсис Бэкон // Сочинения : в 2 т. Т. 2 / Фрэнсис Бэкон ; [пер. с англ. Н. А. Федорова, Я. М. Боровского ; под ред. Л. Л. Субботина]. – М. : Мысль, 1978. – С. 7–214. – (Философское наследие).
4. Гідденс Е. Соціологія / Ентоні Гідденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Івашенко]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
5. Декарт Р. Правила для руководства ума / Р. Декарт // Сочинения : в 2 т. Т. 1 / Р. Декарт ; [пер. с лат. и фр., сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова]. – М. : Мысль, 1989. – С. 77–153. – (Философское наследие).
6. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы хорошо направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Ренэ Декарт // Рассуждение о методе с приложениями: диоптрика, метеоры, геометрия / Ренэ Декарт ; [пер. с лат. и фр., ред., статьи и комментарии Г. Г. Слюсарева и А. П. Юшкевича]. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – С. 7–66.
7. Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями / Томас Кун ; [пер. с англ. И. З. Налетова]. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
8. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / Имре Лакатос // Избранные произведения по философии и методологии науки / Имре Лакатос ; [пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруса]. – М. : Академический Проект : Трикта, 2008. – С. 201–280.
9. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос // Избранные произведения по философии и методологии науки / Имре Лакатос ; [пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруса]. – М. : Академический Проект : Трикта, 2008. – С. 281–462.
10. Макеєв С. Смыслові порядки інтелектуальних практик / С. Макеєв // Смысловая морфология социума / за ред. Н. Костенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2012. – С. 124–151.
11. Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер // Логика и рост научного знания. Избранные работы / К. Поппер ; [пер. с англ. Л. В. Блишкова, В. Н. Брюшкина, Э. Л. Наппельбаума, А. Л. Никифорова ; под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Прогресс, 1983. – С. 33–235.
12. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко ; [пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой]. – СПб. : А-сэд, 1994. – 407 с.
13. Uebel T. Vienna Circle [Electronic resource] / Thomas Uebel // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2011. – Mode of access: <http://plato.stanford.edu/entries/vienna-circle/>. – Title from the screen.

L. Malysh

THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF RESEARCH METHODOLOGY

The article concerns with the history of development of studies of research methodology. The author analyzes the evolution of scientific methods, from the main approaches to this problem taken by Aristotle, to Francis Bacon, to René Descartes, to Ernst Mach, to Karl Popper. Their works make the basis to shown the impact of industrialization and development of science on the changes in research methods.

In addition, a special attention is paid to studies of the structural elements of research methodology. The article provides a detailed analysis of tree concepts of structure of research methodology: Thomas Kuhn's paradigm, Michel Foucault's episteme, and Imre Lakatos' research programme.

According to Kuhn, paradigm is a set of the main concepts and research practices of a scientific discipline during any particular period of time. The paradigm may contain rules which are not common for the entire scientific field.

Michel Foucault's episteme is a priori historical and it determines various forms of explanations and theories within a particular epoch. There are three main episteme: the episteme of the Renaissance, the classical episteme, and the modern episteme.

Imre Lakatos introduces his own approach to the structure of scientific knowledge. Scientists conduct their studies within a framework which defines the direction of research. According to Lakatos, this framework is called the research programme. Taking into account Imre Lakatos' approach, the author considers principles (key research assumptions) and rules (guidelines for research activities), divided into two modalities (negative heuristics and positive heuristics) as structural units of the research methodology. The above structural elements of methodology (principles, negative heuristics, and positive heuristic) can be used as the theoretical framework in the studies of research methodology, including inquiries into peculiarities of the social research.

Keywords: research methodology, method, rule, principle, paradigm, episteme, research programme.

Матеріал надійшов 10.05.2016